

Piotr Chrzczonowicz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

pch@umk.pl

Ochrona zabytkowego dziedzictwa kulturowego przed zagrożeniami wynikającymi z działalności terrorystycznej (część II)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2017.028>

Od drugiej połowy XX wieku stopniowo zwiększała się liczba brutalnych i krwawych aktów terrorystycznych w różnych częściach świata, w tym w Europie¹ (gdzie aktualnie obserwuje się wzrost poczucia niepokoju przed terroryzmem religijnym wywodzącym się z radykalnego islamu oraz prognozuje się wzrost zagrożenia tą postacią terroryzmu)², generujących olbrzymie straty – krzywdy ludz-

¹ Szerzej na ten temat – zob. np. P. Kostka, *Terroryzm XX i XXI wieku. Europa, Bliski Wschód, Afryka Północna*, „Obronność. Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2013, nr 1, s. 128–140. Por. również: J. Dworzecki, *Terroryzm jako zagrożenie współczesnego świata*, „Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego Apeiron w Krakowie” 2011, nr 5, s. 193–196; J. M. Fiszer, *Terroryzm jako zagrożenie dla współczesnych stosunków międzynarodowych*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2012, nr 3, s. 157, 168–172.

² Por. K. Izak, *Zagrożenie terroryzmem i ekstremizmem w Europie na podstawie wybranych przykładów. Teraźniejszość, prognoza ewolucji i kierunki rozwoju*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2011, nr 5 (3), s. 116, 123–124, 145–146; B. Kobzarska-Bar, *Fundamentalizm religijny muzułmańskich organizacji terrorystycznych a stan zagrożenia w Europie*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2014, vol. 8, nr 1, s. 176–179.

kie i szkody w mieniu. Akty terrorystyczne mają różny rzeczywisty zasięg i bezpośrednie konsekwencje, ale dzięki swej „teatralności”³, rozgłosowi w środkach masowego przekazu i coraz częściej dzięki „akcjom promocyjnym” uprawianym przez samych terrorystów i sprzyjające im środowiska m.in. w Internecie, w tym na popularnych platformach społecznościowych takich jak Facebook czy Twitter – ich siła rażenia wzrasta. Wykorzystanie nowoczesnych technologii i technik w przekazywaniu informacji oraz percepcja ich atrakcyjnej roli w procesie kształtowania masowej wyobraźni, a także swoistej inżynierii dusz, zajmują w działalności terrorystycznej coraz bardziej eksponowane miejsce⁴. Terrorysty spod znaku rozmaitych ideologii osiągają swój cel – w społeczeństwach rośnie lęk i strach przed kolejnymi zamachami. Obok ofiar w ludziach, co jest największą tragedią, pojawiają się poważne straty ekonomiczne i finansowe – niszczone i uszkodzane jest mienie należące do różnych podmiotów. Straty ekonomiczne i finansowe często mają długofalowy charakter⁵. Zagrożenie terroryzmem powoduje np. per-

³ Zob. szerzej: J. Skrzypek, *Czy terroryzm jest teatrem? Zalety i wady metafory teatru w odniesieniu do terroryzmu i antyterroryzmu*, w: *Oblicza współczesnego terroryzmu*, red. G. Libor, e-book 2016, s. 11–22.

⁴ Por. np.: B. Bolechów, „Baza” w sieci. *Wykorzystanie Internetu przez Al-Kaidę i jej zwolenników*, w: *Terroryzm w medialnym obrazie świata. Terrorysty, dziennikarze, administracja w epoce walki informacyjnej*, red. K. Liedel, S. Mocalek, Warszawa 2010, s. 155–156; T. Waskiewicz, *Friend of a Friend Influence in Terrorist Social Networks*, 2012, <https://www.hsdl.org/?view&did=744909> (dostęp: 12.02.2017 r.), s. 1–2, 4–5; G. Sánchez Medero, *La nueva estrategia comunicativa de los grupos terroristas*, „Revista Enfoques: Ciencia Política y Administración Pública” 2010, Vol. VIII, N° 12, s. 203–208, 212–214. Por. również: *The use of the Internet for terrorist purposes*, United Nations Office on Drugs and Crime, Vienna, New York 2012, https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf (dostęp: 12.02.2017 r.).

⁵ Por.: K. Starzyk, *Ekonomiczne podłoże i implikacje terroryzmu a konflikt Północ-Południe*, „Zeszyty Naukowe Kolegium Gospodarki Światowej Szkoły Głównej Handlowej” 2003, t. 14, s. 106–109; M. Buesa Blanco, Th. Baumert, A. Valiño Castro, J. Heijs, J. González Gómez, *El impacto de los atentados terroristas sobre los mercados de valores. Un estudio comparativo de la repercusión financiera de los ataques islamistas contra Nueva York, Madrid y Londres*, „ICE Tribuna de Economía” Marzo-Abril 2007, No. 835, s. 255, 259–262, 269–270; I. G. Rădulescu, *Terrorism and Its Impact on Global Economy*, “Eco-

turbacje na rynku turystycznym i generuje poważne ekonomiczne następstwa dla wielu gospodarek, w których turystyka stanowi istotne źródło przychodów⁶.

Zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego, w tym dla ważnych zabytków, choć są obecne w doniesieniach medialnych oraz dyskusjach o terroryzmie i dotyczą głównie zorganizowanej działalności terrorystycznej różnych ugrupowań czy aktów terrorystycznych działających w pojedynkę tzw. samotnych wilków, to wciąż nie są, jak się wydaje, należycie uwypuklone. Zdarzają się jednak pewne wyjątki, kiedy to w kategoriach wyrazistych ilustracji możliwych niebezpieczeństw dla dziedzictwa kulturowego i w formie przestrogi przywołuje się np. przypadek zniszczenia w 2001 r. monumentalnych liczących ponad 1500 lat posągów Buddy w kamiennym kompleksie świątynnym w dolinie Bamian w Afganistanie przez talibów, odpowiedzialnych za wiele akcji terrorystycznych w różnych rejonach świata⁷, przypadki niszczenia w latach 2012–2013 zabytkowych artefaktów w Timbuktu w Mali – mauzoleów, meczetów i manuskryptów – przez dżihadystów z ugrupowania Ansar ud-Din

conomic Insights – Trends and Challenges” 2016, Vol. V(LXVIII), No. 2, s. 90–93; J. Kapiszewski, B. Niedziński, *Terroryści chcą zabić gospodarkę. Ile kosztują zamachy?*, Dziennik.pl, 28.01.2015, <http://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/481422.zamachowcy-ktorzy-zabijaja-nie-tylko-ludzi-ale-i-gospodarke.html> (dostęp: 15.02.2017 r.).

⁶ Por. np.: M. Preus, *Terroryzm globalny – główne trendy*, w: *Katastrofy naturalne i cywilizacyjne. Terroryzm współczesny. Aspekty polityczne, społeczne i ekonomiczne*, red. M. Żuber, Wrocław 2006, s. 19; M. Marczak, *Wpływ terroryzmu na rozwój turystyki międzynarodowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” nr 738, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” nr 4(20), Szczecin 2012, s. 92, 99–101; C. E. Albu, *Tourism and Terrorism: A Worldwide Perspective*, „Centre for European Studies, Working Papers” 2016, Vol. VIII, Issue 1, s. 10–11, 16; D. Mc. A. Baker, *The Effects of Terrorism on the Travel and Tourism Industry*, „International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage” 2014, Vol. 2, Issue 1, s. 62–63, 64.

⁷ Zob.: A. Rashid, *After 1,700 years, Buddhas fall to Taliban dynamite*, 12 March 2001, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/afghanistan/1326063/After-1700-years-Buddhas-fall-to-Taliban-dynamite.html> (dostęp: 12.02.2017); W. L. Rathje, *Why the Taliban are destroying Buddhas*, „USA Today” 22 March 2001, <http://usa30.usatoday.com/news/science/archaeology/2001-03-22-afghan-buddhas.htm> (dostęp: 12.02.2017 r.).

(tj. obrońców Wiary), powiązanego z Al-Ka'idą Islamskiego Maghrebu⁸, czy głośne w ostatnich latach liczne przypadki destrukcji i rabunków zabytkowych obiektów w Iraku i Syrii – w Mosulu, Nimrud, Niniwie, Hatrze, Palmirze czy Aleppo, towarzyszące działaniom zbrojnym podejmowanym przez dżihadystów – bojowników Daesh (tzw. samozwańczego Państwa Islamskiego, które powszechnie – przynajmniej w kręgu kultury euroatlantyckiej – uznawane jest za organizację terrorystyczną)⁹. A przecież nie są to jedyne przykłady celowego i całkowicie niezrozumiałego przez nas unicestwiania zabytkowych obiektów światowego dziedzictwa kulturowego. Poza tym takie zdarzenia raczej będą się powtarzać, i to wcale nie w jakiejś nieokreślonej, dalszej perspektywie czasowej.

Podczas większości działań terrorystycznych same dobra należące do dziedzictwa kulturowego, w tym zabytkowego, nie stanowią głównego, „pierwszoplanowego” celu ataków terrorystycznych. Na ogół stają się one przypadkowymi „ofiarami” zamachów skierowanych przeciwko ludziom, chyba że wzbudzają zainteresowanie terrorystów jako określone symbole, np. danego miasta, narodu, wydarzenia historycznego, systemu wartości czy religii, których zaatakowanie i zniszczenie gwarantuje spektakularność i efektywność akcji, a terrorystom – pamięć przyszłych pokoleń, swoistą „nieśmiertelność”¹⁰. (Któż by dziś pamiętał o szewcu Herostratesie

⁸ Por.: I. Tharoor, *Timbuktu's Destruction: Why Islamists Are Wrecking Mali's Cultural Heritage*, "Time", 2 July 2012, <http://world.time.com/2012/07/02/timbuktus-destruction-why-islamists-are-wrecking-malis-cultural-heritage/> (dostęp: 14.02.2017 r.); K. Wierczyńska, A. Jakubowski, *Zbrodnie przeciwko dziedzictwu kulturowemu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym – analiza krytyczna*, „Studia Prawnicze” 2016, z. 1 (205), s. 42.

⁹ Zob. szerzej: M. Sabaciński, *Dziedzictwo kulturowe jako narzędzie w rękach tzw. Państwa Islamskiego*, „Cenne. Bezcenne. Utracone” 2015, nr 3/84–4/85, s. 59–61; por. M. Jansen, *Looking on as Daesh destroys world cultural heritage*, "The Jordan Times", 2 September 2015, <http://www.jordantimes.com/opinion/michael-jansen/looking-daesh-destroys-world-cultural-heritage> (dostęp: 12.02.2017 r.).

¹⁰ W literaturze naukowej funkcjonuje pogląd, że generalnym założeniem zamachów terrorystycznych, których celami stają się zabytki i dzieła sztuki, jest zwrócenie uwagi opinii publicznej oraz czasami obnażenie bezradności władz publicznych. Niejednokrotnie terroryści traktują ataki na dobra kultury

żyjącym w IV w. p.n.e., gdyby nie spalił świątyni bogini Artemidy w Efezie, uznanej za jeden z siedmiu cudów starożytnego świata?)¹¹. Unicestwienie zabytkowego obiektu dziedzictwa kulturowego służy przy tym niejednokrotnie podkreśleniu tryumfu określonej ideologii, której piewcami są terroryści – zniszczeniu, „wypaleniu”, rozgrabieniu powinno ulec wszystko, co kojarzy się ze starym porządkiem lub nieakceptowaną religią, bo jest to przeszkoda do stworzenia nowego ładu, bo pozostawienie świadectw innej aksjologii kłóci się z przyjmowaną przez daną grupę fanatyków wizją świata¹². Dobra kulturowe mogą więc stać się swoistymi trofeami terrorystów, a zamachy na te dobra – prowadzące do ich profanacji lub anihilacji – stanowią symboliczne pogromienie tych, których traktuje się jako niezastęgujących na życie wrogów¹³. W tym kontekście – w dyskusjach naukowym, politycznym lub medialnym, prowadzonych także

jako instrument szantażu politycznego, przy pomocy którego dążą do osiągnięcia określonych partykularnych korzyści (np. ustępstw, gdy chodzi o działania realizowane w ramach bieżącej polityki kryminalnej państwa). Motywacją działań sprawców wielu aktów terrorystycznych jest również ugodzenie w symbol charakterystyczny dla danego dziedzictwa narodowego. Zob. M. Trzeciński, *Przestępczość przeciwko zabytkom archeologicznym. Problematyka prawno-kryminalistyczna*, Warszawa 2010, s. 129–130 (i podane tam przykłady terroryzmu przeciwko zabytkom i dziełom sztuki).

¹¹ Warto wskazać, iż na gruncie psychologii można spotkać się z pojęciem „kompleks Herostratesa” (lub „syndrom Herostratesa”), które określa pewną postawę sfrustrowanej jednostki, wyrażającą się w jej obsesyjnym dążeniu do osiągnięcia rozgłosu i sławy za wszelką cenę, nawet za cenę popełnienia wielkiej niegodziwości (por. np.: R. Borkowski, *Terroryzm*, w: *Konflikty współczesnego świata*, red. R. Borkowski, Kraków 2001, s. 120; A. Borowitz, *Terrorism for Self-Glorification. The Herostratos Syndrome*, Ohio 2005, s. XII-XIV, 71, 84–85, 108–109, 113–114, 133–134, 136, 158, J.-P. Azam, M. Ferrero, *Killing for the Sake of Infamy: The Herostratos Syndrome and what to Do about it*, “Working Papers” September 2016, No. 16–700, Toulouse School of Economics, s. 1 http://www.tse-fr.eu/sites/default/files/TSE/documents/doc/wp/2016/wp_tse_700.pdf (dostęp: 18.02.2017 r.).

¹² Zob. szerzej np. D. Rozmus, *Ortodoksyjne prawo religijne a ochrona światowego dziedzictwa kulturowego – zarys zagadnień*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2015, nr XV (1), s. 82–94.

¹³ Por. B. Kretschmer, *Transnational Organised Crime and Cultural Property*, w: *International Law and Transnational Organised Crime*, eds. P. Hauck, S. Peterke, Oxford 2016, s. 318.

na niwie międzynarodowej – można spotkać się niekiedy z pojęciami „kulturobójstwo” czy „ludobójstwo kulturowe” (ang. *cultural genocide*) lub „czystka kulturowa” (ang. *cultural cleansing*). Pierwsza ze wskazanych kategorii pojęciowych ma charakter bardziej generalny i występuje w ramach szerszej rozumianej zbrodni ludobójstwa. Oznacza ogół celowych działań, które prowadzić mają do upadku lub też zaniku kultury danej grupy, niekoniecznie jednak powiązanych z zamachami na życie jej członków¹⁴. Pojęciem tym posługiwano się np. przy charakterystyce katastrofy kulturalnej, którą wywołał konflikt bałkański rozgrywający się w latach dziewięćdziesiątych minionego wieku¹⁵. Z kolei bardziej współczesne określenie „czystka kulturowa”, występujące w piśmiennictwie i w wielu dokumentach o międzynarodowym zasięgu jako ekwiwalent określenia „ludobójstwo kulturowe”, stosowane jest przez Organizację Narodów Zjednoczonych w znaczeniu specyficznego „czynnika ryzyka” ludobójstwa, swoistego „preludium” do nieuchronnych zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych. W tym ujęciu sprawcom czystki kulturowej, obejmującej celowe i systematyczne działania destrukcyjne skierowane przeciwko dziedzictwu kulturowemu danej ludności, przyświeca intencja wyeliminowania nie tylko tej ludności, ale i wszelkich kulturowych śladów świadczących o jej istnieniu¹⁶. Pojęcie czystki kulturowej pojawia się m.in. w oficjalnych stanowiskach UNESCO w odniesieniu do aktów destrukcji stosowanych przez bojowników Daesh wobec irackiego i syryjskiego dziedzictwa kulturowego, tak materialnego, jak i niematerialnego¹⁷.

Terroryzm skierowany bezpośrednio lub pośrednio przeciwko dziedzictwu kulturowemu, w tym przeciwko należącym do niego zabytkom – tak zresztą jak każda inna działalność terrorystyczna bez względu na swoją formę – ma za zadanie (główne lub uboczne)

¹⁴ Zob. A. Głogowska-Balcerzak, *Kulturowy wymiar zbrodni ludobójstwa*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2013, t. LXXXIX, s. 82–83.

¹⁵ Por. S. Strykowska, *Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w działalności międzynarodowych trybunałów karnych*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2016, No. 6, s. 224–225.

¹⁶ Por. *Cultural Cleansing*, Antiquities Coalition, <https://theantiquitiescoalition.org/problems-and-solutions/cultural-cleansing/> (dostęp: 22.02.2017 r.).

¹⁷ Por. *ibidem*, s. 225.

poważne zakłócenie, a czasem wręcz destabilizację systemu porządku i bezpieczeństwa publicznego w danym państwie, do czego prowadzić ma zaszokowanie opinii publicznej, wywołanie lub pogłębienie stanów czy zjawisk psychologicznych, które w piśmiennictwie kryminologicznym powszechnie nazywane są lękiem przed przestępczością (w tym wypadku chodzi oczywiście o lęk przed przestępczością o charakterze terrorystycznym) oraz paniką moralną¹⁸. Każdy udany zamach terrorystyczny może stanowić symboliczne obnażenie istniejących słabości, nieefektywności lub niedoskonałości obowiązujących regulacji prawnych, procedur lub odpowiedzialnych za utrzymanie porządku i bezpieczeństwa wewnętrznego struktur państwowych. Skala takiego zamachu i liczba jego ofiar ma, jak się wydaje, swoje znaczenie – im więcej pokrzywdzonych, im więcej zniszczeń będących konsekwencją udanych ataków na miejsca i obiekty rozpoznawalne lub cenne materialnie i kulturowo dla danej wspólnoty, strategicznie istotne i bardziej chronione (należące do tzw. infrastruktury krytycznej), tym pełniejsza staje się realizacja wskazanego zadania, a tryumf terrorystów zyskuje potężny propagandowo wymiar¹⁹. Państwo bowiem o tyle spełnia swoją funkcję w dziedzinie zapewnienia porządku i bezpieczeństwa publicznego przed terroryzmem, o ile jego obywatele i inne osoby przebywające na jego terytorium mogą normalnie żyć i zajmować się swoimi sprawami, czując się bezpiecznie i mając komfort psychiczny, że ryzyko doświadczenia przez nich negatywnych i dolegliwych implikacji zdarzeń terrorystycznych nie istnieje w ogóle (co współcześnie

¹⁸ E. Bakker, B. de Graaf, *Towards a Theory of Fear Management in the Counterterrorism Domain: A Stocktaking Approach*, Research Paper, International Centre for Counter – Terrorism, The Hague, January 2014, s. 2–3, 7. Por. także: M. Zajda, *Badanie wpływu aktów terroryzmu indywidualnego na stan bezpieczeństwa w państwie na podstawie wybranych zamachów*, „Security, Economy & Law” 2014, nr 5, s. 72, 77–78.

¹⁹ Por.: B. Hoffman, *Terrorism Trends and Prospects*, w: I. O. Lesser, B. Hoffman, J. Arquilla, D. Ronfeldt, M. Zanini, *Countering the New Terrorism*, Santa Monica–Washington D.C. 1999, s. 10–30; M. J. Morgan, *The Origins of the New Terrorism*, “Parameters” Spring 2004, Vol. 34, No. 1, s. 31; T. Otłowski, *Psychologiczne aspekty terroryzmu – zarys problemu*, “Biuletyn Opinii” Fundacji Amicus Europae 2009, nr 14, s. 2–6, 8–9, <http://fae.pl/biuletyNOPiniepsychologiaterroryzmu.pdf> (dostęp: 25.02.2017 r.).

jest raczej założeniem utopijnym) lub jest niewielkie i utrzymywane pod kontrolą dzięki efektywnie działającym mechanizmom i wyspecjalizowanym instytucjom państwa, mającym na celu wykrywanie i zapobieganie wszelkiej aktywności terrorystycznej.

Obok działalności *stricte* niszczycielskiej, godzącej w zabytkowe dziedzictwo kulturowe, istotnym zagrożeniem są dokonywane przez terrorystów grabieże tego dziedzictwa i handel należącymi do niego składnikami. Tego typu przestępczość ma zasadniczo charakter zorganizowany²⁰, a przypadki kradzieży i nielegalnego handlu zabytkowymi dobrami kultury (łączącego się z ich przemytem), których dopuszczają się terroryści działający w tym zakresie „na własną rękę”, są raczej sporadyczne. Dochody z tej lukratywnej przestępczej aktywności przeznaczane są przede wszystkim na wspieranie działalności organizacji terrorystycznych, co ma usprawnić ich ekspansję²¹. Przestępczość obejmująca zniszczenia, kradzieże

²⁰ Por. np. M. Pasikowska-Schnass, *Protection of cultural heritage in armed conflicts*, „European Parliamentary Research Service”, PE 579.081, Briefing, March 2016, s. 2.

²¹ Por. np.: W. Pływaczewski, *Pranie pieniędzy na rynku dzieł sztuki – skala zjawiska oraz możliwości przeciwdziałania*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 3440, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, LXXXVIII, 88, s. 92; *Terrorist Financing: Kidnapping, Antiquities Trafficking, and Private Donations*. Hearing before the Subcommittee on Terrorism, Non Proliferation, and Trade of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, One Hundred Fourteenth Congress, First Session, November 17, 2015, Serial No. 114–120, Washington DC, <http://docs.house.gov/meetings/FA/FA18/20151117/104202/HHRG-114-FA18-Transcript-20151117.pdf> (dostęp: 14.02.2017 r.); R. D. Howard, M. D. Elliott, J. R. Prohov, *IS and Cultural Genocide: Antiquities Trafficking in the Terrorist State*, Joint Special Operations University Report 16–11, Florida 2016, <http://theantiquitiescoalition.org/wp-content/uploads/2017/01/IS-and-Cultural-Genocide-Antiquities-Trafficking-in-the-Terrorist-State.pdf> (dostęp: 14.02.2017 r.); J. Pipkins, *ISIL and the Illicit Antiquities Trade*, „International Affairs Review” 2016, Vol. XXIV, s. 102–103, 108–109, 115–116. Na marginesie należy zauważyć, że w piśmiennictwie wskazuje się, że finansowanie działań terrorystów poprzez obrót zabytkami trwa już od ponad 15 lat, a aktualny roczny przychód światowego handlu artefaktami o nielegalnej proweniencji szacowany jest na kwotę od 2 do 4 miliardów euro. Wskazuje się nadto, że przedmioty, które pochodzą z Syrii, Iraku czy z krajów Afryki Północnej, stanowią obecnie 50% przemycanych rzeczy w Europie Zachodniej. Tak zwane samozwańcze Państwo Islamskie, w ramach swojego ekonomicznego skrzydła,

i nielegalny obrót zabytkowymi dobrami ze sfery dziedzictwa kulturowego ma nie tylko poważny wymiar ekonomiczny. W wymiarze moralnym i duchowym oznacza ona bezpowrotną niekiedy utratę niezwykle cennych lub bezcennych świadectw kultury i cywilizacji, które spotyka fizyczna degradacja lub które nikną w prywatnych kolekcjach często nieuczciwych koneserów.

Bywa, że terroryści, dokonując zamachów, „o krok” wyprzedzają służby państwowe odpowiedzialne za zapobieganie i zwalczanie terroryzmu. Każdy kolejny zamach i jego bolesne konsekwencje rodzą w społeczeństwach dotkniętych dramatem i tych, które żywią dlań empatię, liczne pytania, m.in.: jak to się mogło stać? gdzie była policja i inne służby? kto lub co zawiodło? czy zamachowi można było zapobiec? Z pytań tych wyłania się obraz bezsilności wobec aktów przemocy podejmowanych przez nieprzewidywalnego i atakującego z ukrycia agresora; bezsilności mimo wielokrotnie trafnych diagnoz dotyczących stopnia ryzyka wystąpienia zamachów terrorystycznych w konkretnych miejscach. Bezsilność ta nie jest jednak absolutna i systemy ochrony ludzi i mienia (włącznie z dobrami należącymi do zabytkowego dziedzictwa kulturowego) przed aktami terrorystycznymi czasami znakomicie spełniają swą funkcję. Jako wyraziste przykłady efektywności systemu zapobiegania działalności terrorystycznej wymierzonej w dobra kultury wymienić można następujące osiągnięcia sił porządkowych: udaremnienie w lipcu 2014 r. przez francuskie służby specjalne ataków w Paryżu, których celem miały być wieża Eiffla oraz Luwr, a które planowane były przez grupę terrorystów związanych z Al-Ka'idą Islamskiego Maghrebu²², zapobieżenie przez francuską policję i woj-

z obrotu zabytkami uczyniło sobie poważne źródło dochodu, które będzie trwać dopóty, dopóki w innych krajach świata istnieć będzie duże zainteresowanie i zapotrzebowanie na unikatowe dobra kultury (zob. W. Krupiński, *Nowe zjawiska w przemyśle zabytków w ocenie Straży Granicznej*, w: *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza. Zapobieganie. Zwalczanie*, red. M. Trzcziński, O. Jakubowski, Wrocław 2016, s. 22, 24).

²² Por. js, *Islamiści chcieli wysadzić wieżę Eiffla i Luwr. Policjanci przejrżeli plan algierskiego rzeźnika*, wyborcza.pl, 10 lipca 2014 r., http://wyborcza.pl/1,76842,16300965,Islamisci_chcieli_wysadzie_wieze_Eiffla_i_Luwr_Policjanci.html?disableRedirects=true#ixzz4R89Jetol (dostęp: 14.02.2017 r.).

ska atakowi o charakterze terrorystycznym w Paryżu, w okolicach Luwru w lutym 2017 r.²³, wzmocnienie w marcu 2016 r. kontroli ze strony patroli policji i karabinierów oraz nadzoru sprawowanego przy wykorzystaniu monitoringu nad wieloma włoskimi obiektami zabytkowymi w związku z realnym zagrożeniem atakiem terrorystycznym (szczególną ochroną objęto m.in. Koloseum w Rzymie, galerię Uffici we Florencji, wykopaliska w Pompejach, Pinakotekę Brera w Mediolanie, zamek królewski w Casercie)²⁴, identyfikacja zagrożenia terrorystycznego i zapobieżenie przez Agencję Bezpieczeństwa Wewnętrznego w ramach operacji „Miecz” przeprowadzonej w 2003 r. zamachom terrorystycznym ze strony islamskich ekstremistów ze struktur sieciowych organizacji Al-Ka’ida, planowanym na obiekty sakralne – synagogi i katedry – w czterech polskich miastach: Krakowie, Łodzi, Białymstoku i w Warszawie²⁵.

Skoro terroryzm bywa postrzegany jako forma walki ideologicznej, religijnej, kulturowej czy cywilizacyjnej, należy sądzić, że dziedzictwo kulturowe, w tym dziedzictwo kulturowe tzw. świata zachodniego (w którym zagrożenia terroryzmem intensyfikują się), będzie częściej stanowiło cel „sam w sobie” zamachów terrorystycznych. Służące przeciwdziałaniu terroryzmowi (m.in. jego możliwym aktom skierowanym przeciwko dobrom kultury) odpowiednie rozwiązania prawne, zarówno na poziomie międzynarodowym, unijnym, jak i wewnątrz krajowym, to istotne, lecz niewystarczające instrumenty. Rozwiązania prawne, nawet gdyby były przejawem legislacji „najwyższej próby”, nie wyeliminują oczywiście terroryzmu i nie powstrzy-

²³ *Nożownik zaatakował żołnierza nieopodal Luwru. Muzeum zamknięte, dwie osoby zatrzymane. Policja przygotowuje ewakuację*, Newsweek.pl, 03.02.2017, <http://www.newsweek.pl/swiat/spoleczenstwo/atak-terrorystyczny-w-luwrze-nozownik-zaatakowal-zolnierza-artykuly,404627,1.html> (dostęp: 15.02.2017 r.).

²⁴ *Włochy: Zagrożenie terrorystyczne. 20 zabytków pod specjalną ochroną*, Gazeta Prawna.pl, 30.03.2016, <http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/930631-wlochy-zagrozenie-terrorystyczne-20-zabytkow-pod-specjalna-ochrona.html> (dostęp: 15.02.2017 r.).

²⁵ W, aw, „Miecz” na terrorystów, Wyborcza.pl, 26 marca 2004 r., <http://wyborcza.pl/1,75248,1990590.html> (dostęp: 15.02.2017 r.); mw, zbyt, asi, *Tak ABW zapobiegła zamachom. Szczegóły operacji „Miecz”*, TVP Info, 17.12.2014, <http://www.tvp.info/18104257/tak-abw-zapobiegla-zamachom-szczegoly-operacji-miecz> (dostęp: 15.02.2017 r.).

mają sprawców działań terrorystycznych, motywując ich – przez fakt swojego istnienia – do powstrzymania się od destrukcyjnej aktywności. Mogą one jednak przyczynić się do tego, że aktywność ta ulegnie osłabieniu, że nastąpi zmniejszenie ryzyka zamachów terrorystycznych. Stanowią one bowiem grunt dla instrumentów i środków taktyczno-technicznych, przeznaczonych do stosowania przez kompetentnie współpracujące ze sobą podmioty: organy i instytucje odpowiedzialne za porządek i bezpieczeństwo publiczne oraz przeciwdziałanie przestępczości (w szczególności terroryzmowi i przestępczości zorganizowanej), sprawujące wymiar sprawiedliwości, inne reprezentujące władzę publiczną, zarówno na poziomie lokalnym, jak i państwowym, odpowiednie podmioty zarządzające i opiekujące się dobrami kultury, organizacje pożytku publicznego i organizacje pozarządowe. Stąd mając na względzie dotychczasowy dorobek w zakresie prawnych rozwiązań służących dbałości o dziedzictwo kulturowe, jak i tych, które służą przeciwdziałaniu terroryzmowi, należy wciąż badać i weryfikować jego przydatność z perspektywy zagrożeń ze strony niepożądanych zjawisk, których źródło tkwi w zmianach społeczno-kulturowych generowanych względami politycznymi, ekonomicznymi czy demograficznymi.

Nie bez znaczenia dla efektywnego redukcjonowania zagrożeń terroryzmem i minimalizowania jego skutków są także działania edukacyjne i informacyjne adresowane do społeczeństwa, kształtujące u ludzi świadomość preferowanych zachowań, m.in. uczulające ich na oznaki ryzyka zaistnienia aktu terrorystycznego (np. zwracanie uwagi na pozostawiane we wnętrzach specjalnie niechronionych i dostępnych dla wiernych zabytkowych kościołów torby czy plecaki i powiadamianie o tym gospodarzy danego obiektu, zwracanie uwagi na parkujące w bezpośrednim sąsiedztwie świeckich czy sakralnych obiektów zabytkowych samochody, zwłaszcza dostawcze, których zatrzymywanie się w takich miejscach nie jest codziennym widokiem itp.). Ważne jest także stosowanie lepszych, bardziej zaawansowanych technicznie zabezpieczeń nieruchomości i obiektów ruchomych mających zabytkowy charakter i znaczenie dla kultury, np. systemów przeciwpożarowych, systemów alarmowych, monitoringu wizyjnego. Ponadto obiekty należące do dziedzictwa kulturowego, w tym zabytkowego, powinny być właściwie inwentaryzowane (poza

dokładnymi opisami wyjątkowych dóbr kultury należy wymagać, aby dokumentowano je również w postaci fotograficznej czy filmowej). Niestety w wielu krajach o różnym stopniu ryzyka zagrożeniami terrorystycznymi, w tym w Polsce, która wciąż jest jednak krajem dość niskiego ryzyka wystąpienia wspomnianych zagrożeń, stosowanie „poważnych”, optymalnych zabezpieczeń technicznych i odpowiedniego dokumentowania zabytkowego mienia kulturowo istotnego nie jest jeszcze powszechnie praktykowane²⁶.

Aktualnie w prawie międzynarodowym publicznym i unijnym, a także w prawodawstwie wewnętrznym wielu krajów posiadających atrakcyjne zasoby cennych dóbr kulturowych (zwłaszcza zabytkowych) istnieją rozwiązania pozwalające na zapobieganie licznym niebezpieczeństwom i reagowanie wobec wielorakich zagrożeń, jakie wynikają z terroryzmu w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego. Wiara w ich absolutną skuteczność rozumiana jako zdolność ocalenia wszystkich zagrożonych dóbr kultury o wyjątkowej wartości dla ludzkości nie może być jednak traktowana z pełną powagą – zjawisko terroryzmu i łączące się z nim zagrożenia wnikające w rzeczywistość społeczną mogą podlegać redukcji, ale z pewnością nie da się ich całkowicie zneutralizować. Wydaje się, że wspomniane rozwiązania można by jednak uzupełnić o kompleksową regulację wprost dotyczącą ochrony dóbr kultury (dziedzictwa kulturowego) przed aktami terrorystycznymi, która mogłaby mieć charakter powszechny lub regionalny, zwracając uwagę na specyfikę ochrony dziedzictwa przed terroryzmem, którego siły inspirowane określoną ideologią lub religią nie są na ogół skłonne, by respektować zasady prowadzenia konfliktów zbrojnych, jakie wyrażają dotychczasowe unormowania. Wręcz przeciwnie – siły te obowiązujące zasady świadomie gwałcą, gdyż ich źródłem jest świat wartości, który zdaniem zindoktrynowanych ludzi aktywizujących się jako terroryści związani z określoną

²⁶ W Polsce problem ten przykładowo pojawia się wciąż jeszcze w odniesieniu do obiektów dziedzictwa kulturowego pełniące funkcje sakralne. Por. P. Ogrodzki, *Zabezpieczenie obiektów sakralnych przed przestępczością*, Obiektysakralne.pl, 23 czerwca 2015 r., <http://www.obiektysakralne.pl/artykuly-/artykuly/zabezpieczenie-obiektow-sakralnych-przed-przestepczoscia,27.html> (dostęp: 19.03.2017 r.).

organizacją bądź jedynie identyfikujących się ze światopoglądem uzasadniającym i usprawiedliwiającym terroryzm – zasługuje na unicestwienie. Doskonalenie instrumentów prawnych w warunkach społecznej zmiany staje się wręcz niezbędne, aby instrumenty te mogły być wykorzystywane jako racjonalna odpowiedź społeczności międzynarodowej i władz poszczególnych państw na liczne wyzwania kulturowo-cywilizacyjne i towarzyszące im niepożądane zjawiska. W odniesieniu do przyjmującego różne postaci zagrożenia terroryzmem dla dziedzictwa kulturowego, konieczne jest ciągłe doskonalenie rozwiązań normatywnych w sferze szeroko rozumianego prawa karnego (międzynarodowego i wewnątrzpaństwowego), zarówno w jego aspekcie materialnym, jak i procesowym, aby należycie pełniło swoją funkcję ochronną wobec tego dziedzictwa. Być może realizacja tego postulatu wymagać będzie podejmowania działań prawotwórczych, niekiedy *prima facie* kontrowersyjnych, w następstwie których zwiększać się będzie dotychczasowy zakres kryminalizacji lub pojawią się nowe instrumenty usprawniające pracę organów zajmujących się ujawnianiem i ściganiem przestępstw oraz sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości, *de facto* rozszerzające i wzmacniające uprawnienia ich funkcjonariuszy. Obok wynikającego z racjonalnych potrzeb doskonalenia instrumentarium prawa represyjnego konieczne wydaje się również ustawiczne rozwijanie komunikacji i współpracy między państwami i ich służbami policyjnymi oraz specjalnymi, a także komunikacji i współpracy państw i ich odpowiednich instytucji z instytucjami międzynarodowymi i ponadnarodowymi, których przedmiotem zainteresowania są różne aspekty zagrożenia terroryzmem dla dóbr kultury (np. analiza i wymiana informacji o szlakach i kanałach przemytu przedmiotów należących do zabytkowych dóbr kultury, o „podejrzanych” transakcjach finansowych czy o innych zdarzeniach, osobach, ich powiązaniach i *modus operandi*, skracanie czasu reakcji kooperujących podmiotów w sytuacji zagrożeń terroryzmem dla dziedzictwa kulturowego)²⁷.

²⁷ W literaturze wskazuje się, że choć w wielu krajach podejście do ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym przeciwdziałanie wszelkim przejawom bezpowrotnego niszczenia, rabowania czy nielegalnego wywozu dóbr kultury, nie ma charakteru priorytetowego, to jednak podejmowane są interesujące inicjatywy

Różnym formom aktywności międzynarodowej i realizowanej na poziomie Unii Europejskiej, związanej z przeciwdziałaniem terroryzmowi zagrażającemu również dziedzictwu kulturowemu, powinien jednak nieodzownie towarzyszyć wymóg poszanowania zasad, których źródłem są prawa człowieka i prawo humanitarne. Imperatyw poszanowania praw człowieka równie silnie powinien zaznaczać się na polu wewnątrzpaństwowych zmagania z terroryzmem²⁸.

Zdając sobie sprawę z realności zniszczeń i grabieży zabytkowych dóbr kultury mimo wysiłków podejmowanych na rzecz ich ochrony i zachowania w pierwotnych postaciach, można by też rozważyć stworzenie mechanizmów prawnych promujących kultywowanie pamięci o nich w przypadku ich utraty, funkcjonujących równolegle do tych mechanizmów, które promują ideę rekonstrukcji. W ramach poszczególnych państw warto zaś przyrzeć się współpracy i koordynacji współpracujących ze sobą służb oraz służb wraz z innymi podmiotami i eliminować słabsze jej punkty (nadmiar

służące zachowaniu dziedzictwa, jak np. te związane z dygitalizacją dzieł sztuki. Można tu wymienić np. realizację projektu Europeana: *Think Culture*, w ramach którego rozwijana jest idea depozytu materiałów dokumentujących historię państw członkowskich Unii Europejskiej i prezentacja najcenniejszych dzieł sztuki, skarbów i miejsc państw członkowskich, projektu 4 D-Ch World (*Four Dimensional Cultural Heritage World*), którego założeniem było m.in. wsparcie bibliotek cyfrowych Europeana oraz UNESCO *Memory of the World* poprzez dygitalizację danych, czy projektu ITN-DCH (*Initial Training Network for Digital Cultural Heritage: Projecting our Past to the Future*), w ramach którego przygotowywana jest elektroniczna dokumentacja dziedzictwa kulturowego w celu jego promocji i ochrony. W związku z realizacją ostatniego z wymienionych tu projektów prowadzone są specjalistyczne szkolenia obejmujące problematykę sporządzania i zabezpieczania dokumentacji cyfrowej dziedzictwa kulturowego. W ramach ITN-DCH zrodził się Projekt Mosul (*Project Mosul*), będący swoistą reakcją wobec destrukcyjnych działań dotyczących dziedzictwa kulturowego w krajach islamskich, a stawiający sobie za cel rekonstrukcję cyfrową różnych obiektów, które zostały unicestwione. Por. K. Czaplicka, *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu w statystykach policyjnych. Sposoby i kierunki ochrony w świetle inicjatyw międzynarodowych*, w: *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, s. 16–17.

²⁸ Por. D. Romański, *Ambivalentność postaw ludzkich – między terroryzmem a ochroną praw człowieka*, w: *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. L. Koba, W. Waclawczuk, Warszawa 2009, s. 512, 520.

i wewnętrzne skomplikowanie procedur, zbyt dużą biurokracją, konflikty i napięcia wynikające z tożsamości kompetencji, rozproszenie odpowiedzialności za podejmowane decyzje, niekompetentnych funkcjonariuszy i innych pracowników). Wciąż istotne jest kształtowanie i podnoszenie świadomości w społeczeństwie w odniesieniu do wartości dziedzictwa kulturowego i jego elementów, a także w odniesieniu do zagrażających mu niebezpieczeństw (w tym właśnie terroryzmu). Obowiązek kształtowania i podnoszenia świadomości w omówionym zakresie należy spełniać również wobec licznych osób zarządzających dobrami kultury (np. sakralnymi), gdyż i wśród takich znajdują się wciąż jeszcze mniej zapobiegliwi w odpowiedniej ochronie powierzonych im obiektów, będących często cennymi i unikatowymi zabytkami. Ludzie bowiem, którzy są bardziej świadomi wartości dobra kulturowego, potencjalnych zagrożeń i konieczności jego ochrony przed tymi zagrożeniami, jednocześnie wykazują większą czujność wobec niepokojących sygnałów, które mogą być zwiastunami zagrożenia łączącego się z terroryzmem, oraz wolę współpracy z policją i innymi służbami stojącymi na straży porządku i bezpieczeństwa publicznego.

STRESZCZENIE

Ochrona zabytkowego dziedzictwa kulturowego przed zagrożeniami wynikającymi z działalności terrorystycznej (część II)

W przekazie medialnym oraz w dyskusjach o terroryzmie toczących się w wielu krajach (w tym w Polsce) zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego, choć obecne, to wciąż nie są, jak się wydaje, należycie wyeksponowane. A przecież przypadki celowego i cynicznego unicestwiania zabytkowych dóbr dziedzictwa kultury o wyjątkowej wartości – czy to w warunkach konfliktów zbrojnych, czy to wskutek aktów terrorystycznych – zdarzały się w przeszłości, mają miejsce obecnie i niestety będą się powtarzać. O ile w sytuacji konfliktów zbrojnych w ujęciu prawa międzynarodowego publicznego istnieje jednak nadzieja, że będą one rozgrywać się w cywilizowany sposób, ze świadomością towarzyszącą stronom konfliktu, iż obowiązują i funkcjonują różne regulacje międzynarodowoprawne, które należy re-

spektować, o tyle w przypadku działalności terrorystycznej – fanatycznej, nieobliczalnej i nieprzewidywalnej – nadzieja taka jest płonna.

Wypada przyjrzeć się rozwiązaniom służącym ochronie dóbr kultury i przeciwdziałaniu terroryzmowi, aby zorientować się, jaka jest jakość i efektywność mechanizmów stworzonych po to, by chronić zabytkowe dziedzictwo kulturowe w kontekście wyzwania, które stanowi współczesny terroryzm.

Opracowanie podzielone zostało na dwie części. W pierwszej z nich podjęto próbę charakterystyki współczesnej konfrontacji państw z terroryzmem w kontekście zagrożeń generowanych przez to zjawisko w stosunku do zabytkowych dóbr kultury. Zaprezentowano instrumenty prawa międzynarodowego publicznego i prawa europejskiego, które mogłyby być w tej konfrontacji wykorzystane. W drugiej części opracowania zawarte zaś zostały rozważania odnoszące się do podłoża motywacyjnego aktów terrorystycznych skierowanych przeciwko dziedzictwu kulturowemu, potencjalnych zagrożeń terrorystycznych dla zabytkowych dóbr kultury oraz ich skutków, a także dotyczące skuteczności rozwiązań prawnych mających na celu ochronę dziedzictwa kulturowego i działań faktycznych, realizowanych przez służby państwowe odpowiedzialne za zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego, jak również przez inne podmioty, na których spoczywa obowiązek dbałości o dziedzictwo kulturowe (w tym zabytkowe) oraz odpowiedzialność za zachowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków; dziedzictwo kulturowe; terroryzm; konfrontacja z terroryzmem; bezpieczeństwo i porządek publiczny

SUMMARY

Protection of Historical Cultural Heritage against the Dangers resulting from Terrorist Activity (Part II)

Either in information transmitted by the mass media or discussions concerning the phenomenon of terrorism which take place in many countries (including Poland), in the mainstream of reflections on the activity of organized terrorist groups or so-called 'lone-wolf' terrorists, there are no expressly exposed dangers to the cultural heritage, including historical monuments. But cases in which exceptionally valuable historical heritage goods are intentionally and cynically annihilated in military conflicts or in consequence of acts of terrorism took place in the past, exist nowadays, and, unfortunately, will appear in the future. As far as in military

conflicts – in the meaning present in public international law – there is a hope that such conflicts are civilized and their subjects respect different international law regulations and customs. Such hope in the case of fanatical, incalculable, and unpredictable terrorist activity is rather vain.

It is worth looking at solutions concerning the protection of cultural heritage goods and the counteracting of terrorism, to get to know better the quality and effectiveness of mechanisms created in order to protect the historical cultural heritage in the context of the challenge which is contemporary terrorism.

The paper is divided into two parts. In the first one there is contained the characteristics of the contemporary confrontation of states with terrorism in the context of dangers stemming from this phenomenon and threatening to historical cultural goods. In this part of the paper there are presented, among other matters, instruments of public international law as well as European Union law which could be applied in the mentioned confrontation. The second part of the paper contains considerations relating to the motivational basis for terrorist acts against historical cultural goods and their consequences, the effectiveness of legal solutions protecting the cultural heritage, and practical actions of state agencies responsible for ensuring safety and public order, as well as other subjects having a duty to care for the cultural heritage (including historical monuments) and responsible for the preservation of this heritage for future generations.

Keywords: protection of monuments; cultural heritage; terrorism; confrontation with terrorism; safety and public order

BIBLIOGRAFIA

- Albu C. E., *Tourism and Terrorism: A Worldwide Perspective*, "Centre for European Studies, Working Papers" 2016, Vol. VIII, Issue 1.
- Azam J.-P., Ferrero M., *Killing for the Sake of Infamy: The Herostratos Syndrome and what to Do about it*, Working Papers No. 16-700, Toulouse School of Economics, September 2016, http://www.tse-fr.eu/sites/default/files/TSE/documents/doc/wp/2016/wp_tse_700.pdf (dostęp: 18.02.2017 r.).
- Baker D. Mc. A., *The Effects of Terrorism on the Travel and Tourism Industry*, "International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage" 2014, Vol. 2, Issue 1.
- Bakker E., de Graaf B., *Towards a Theory of Fear Management in the Counterterrorism Domain: A Stocktaking Approach*, Research Paper, International Centre for Counter – Terrorism, The Hague, January 2014.

- Bolechów B., „Baza” w sieci. Wykorzystanie Internetu przez Al-Kaidę i jej zwolenników, w: *Terroryzm w medialnym obrazie świata. Terrorysty, dziennikarze, administracja w epoce walki informacyjnej*, red. K. Liedel, S. Mocek, Warszawa 2010.
- Borkowski R., *Terroryzm*, w: *Konflikty współczesnego świata*, red. R. Borkowski, Kraków 2001.
- Borowitz A., *Terrorism for Self-Glorification. The Herostratos Syndrome*, Ohio 2005.
- Buesa Blanco M., Baumert Th., Valiño Castro A., Heijs J., González Gómez J., *El impacto de los atentados terroristas sobre los mercados de valores. Un estudio comparativo de la repercusión financiera de los ataques islamistas contra Nueva York, Madrid y Londres*, „ICE Tribuna de Economía” Marzo-Abril 2007, No. 835.
- Czaplicka K., *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu w statystykach policyjnych. Sposoby i kierunki ochrony w świetle inicjatyw międzynarodowych*, w: *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza. Zapobieganie. Zwalczenie*, red. M. Trzciniński, O. Jakubowski, Wrocław 2016.
- Dworzecki J., *Terroryzm jako zagrożenie współczesnego świata*, „Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego Apeiron w Krakowie” 2011, nr 5.
- Fiszer J. M., *Terroryzm jako zagrożenie dla współczesnych stosunków międzynarodowych*, „Myśl Ekonomiczna i Polityczna” 2012, nr 3.
- Głogowska-Balcerzak A., *Kulturowy wymiar zbrodni ludobójstwa*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2013, t. LXXXIX.
- Hoffman B., *Terrorism Trends and Prospects*, w: I. O. Lesser, B. Hoffman, J. Arquilla, D. Ronfeldt, M. Zanini, *Countering the New Terrorism*, Santa Monica–Washington D. C. 1999.
- Howard R. D., Elliott M. D., Prohov J. R., *IS and Cultural Genocide: Antiquities Trafficking in the Terrorist State*, Joint Special Operations University Report 16–11, Florida 2016, <http://theantiquitiescoalition.org/wp-content/uploads/2017/01/IS-and-Cultural-Genocide-Antiquities-Trafficking-in-the-Terrorist-State.pdf> (dostęp: 14.02.2017 r.).
- Izak K., *Zagrożenie terroryzmem i ekstremizmem w Europie na podstawie wybranych przykładów. Teraźniejszość, prognoza ewolucji i kierunki rozwoju*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2011, nr 5 (3).
- Jansen M., *Looking on as Daesh destroys world cultural heritage*, „The Jordan Times”, 2 September 2015, <http://www.jordantimes.com/opinion/michael-jansen/looking-daesh-destroys-world-cultural-heritage> (dostęp: 12.02.2017 r.).
- Js, *Islamiści chcieli wysadzić wieżę Eiffla i Luwr. Policjanci przejrzyli plan algijskiego rzeźnika*, wyborcza.pl, 10 lipca 2014 r., <http://wyborcza.pl>.

- pl/1,76842,16300965,Islamisci_chcieli_wysadzić_wieżę_Eiffła_i_Luwr_Policjanci.html?disableRedirects=true#ixzz4R89Jetol (dostęp: 14.02.2017 r.).
- Kapiszewski J., Niedziński B., *Terrorystyci chcą zabić gospodarkę. Ile kosztują zamachy?*, Dziennik.pl, 28.01.2015, <http://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/481422,zamachowcy-ktorzy-zabijaja-nie-tylko-ludziale-i-gospodarke.html> (dostęp: 15.02.2017 r.).
- Kobzarska-Bar B., *Fundamentalizm religijny muzułmańskich organizacji terrorystycznych a stan zagrożenia w Europie*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2014, vol. 8, nr 1.
- Kostka P., *Terroryzm XX i XXI wieku. Europa, Bliski Wschód, Afryka Północna*, „Obronność. Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2013, nr 1.
- Kretschmer B., *Transnational Organised Crime and Cultural Property*, w: *International Law and Transnational Organised Crime*, eds. P. Hauck, S. Peterke, Oxford 2016.
- Krupiński W., *Nowe zjawiska w przemyśle zabytków w ocenie Straży Granicznej*, w: *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza. Zapobieganie. Zwalczanie*, red. M. Trzciniński, O. Jakubowski, Wrocław 2016.
- Marczak M., *Wpływ terroryzmu na rozwój turystyki międzynarodowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” nr 738, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” nr 4(20), Szczecin 2012.
- Morgan M. J., *The Origins of the New Terrorism*, „Parameters” Spring 2004, Vol. 34, No. 1.
- Mw, zbyt, asi, *Tak ABW zapobiegła zamachom. Szczegóły operacji „Miecz”*, TVP Info, 17.12.2014, <http://www.tvp.info/18104257/tak-abw-zapobiegla-zamachom-szczegoly-operacji-miecz> (dostęp: 15.02.2017 r.).
- Nożownik zaatakował żołnierza nieopodal Luwru. Muzeum zamknięte, dwie osoby zatrzymane. Policja przygotowuje ewakuację*, Newsweek.pl, 03.02.2017, <http://www.newsweek.pl/swiat/spoleczenstwo/atak-terrorystyczny-w-luwrze-nozownik-zaatakowal-zolnierza-artykuly,404627,1.html> (dostęp: 15.02.2017 r.).
- Ogrodzki P., *Zabezpieczenie obiektów sakralnych przed przestępczością*, Obiektysakralne.pl, 23.06.2015 r., <http://www.obiektysakralne.pl/artykuly-/artykuly/zabezpieczenie-obiektow-sakralnych-przed-przestepczoscia,27.html> (dostęp: 19.03.2017 r.).
- Ołowski T., *Psychologiczne aspekty terroryzmu – zarys problem*, „Biuletyn Opinii” Fundacji Amicus Europae 2009, nr 14, <http://fae.pl/biuletynopiniepsychologiaterroryzmu.pdf> (dostęp: 25.02.2017 r.).
- Pasikowska-Schnass M., *Protection of cultural heritage in armed conflicts*, European Parliamentary Research Service, PE 579.081, Briefing, March 2016.

- Pipkins J., *ISIL and the Illicit Antiquities Trade*, "International Affairs Review" 2016, Vol. XXIV.
- Pływaczewski W., *Pranie pieniędzy na rynku dzieł sztuki – skala zjawiska oraz możliwości przeciwdziałania*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 3440, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, LXXXVIII, 88.
- Preus M., *Terroryzm globalny – główne trendy*, w: *Katastrofy naturalne i cywilizacyjne. Terroryzm współczesny. Aspekty polityczne, społeczne i ekonomiczne*, red. M. Żuber, Wrocław 2006.
- Rădulescu I. G., *Terrorism and Its Impact on Global Economy*, "Economic Insights – Trends and Challenges" 2016, Vol. V (LXVIII), No. 2.
- Rashid A., *After 1,700 years, Buddhas fall to Taliban dynamite*, 12 March 2001, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/afghanistan/1326063/After-1700-years-Buddhas-fall-to-Taliban-dynamite.html> (dostęp: 12.02.2017 r.).
- Rathje W. L., *Why the Taliban are destroying Buddhas*, "USA Today" 22 March 2001, <http://usatoday30.usatoday.com/news/science/archaeology/2001-03-22-afghan-buddhas.htm> (dostęp: 12.02.2017 r.).
- Romański D., *Ambiwalentność postaw ludzkich – między terroryzmem a ochroną praw człowieka*, w: *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, red. L. Koba, W. Waćławczuk, Warszawa 2009.
- Rozmus D., *Ortodoksyjne prawo religijne a ochrona światowego dziedzictwa kulturowego – zarys zagadnień*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2015, nr XV (1).
- Sabaciński M., *Dziedzictwo kulturowe jako narzędzie w rękach tzw. Państwa Islamskiego*, "Cenne. Bezcenne. Utracone" 2015, nr 3/84–4/85.
- Sánchez Medero G., *La nueva estrategia comunicativa de los grupos terroristas*, "Revista Enfoques: Ciencia Política y Administración Pública" 2010, Vol. VIII, N° 12.
- Skrzypek J., *Czy terroryzm jest teatrem? Zalety i wady metafory teatru w odniesieniu do terroryzmu i antyterroryzmu*, w: *Oblicza współczesnego terroryzmu*, red. G. Libor, e-book, 2016.
- Starzyk K., *Ekonomiczne podłoże i implikacje terroryzmu a konflikt Północ–Południe*, „Zeszyty Naukowe Kolegium Gospodarki Światowej Szkoły Głównej Handlowej” 2003, t. 14.
- Strykowska S., *Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w działalności międzynarodowych trybunałów karnych*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2016, No. 6.
- Tharoor I., *Timbuktu’s Destruction: Why Islamists Are Wrecking Mali’s Cultural Heritage*, "Time", 2 July 2012, <http://world.time.com/2012/07/02/timbuktus-destruction-why-islamists-are-wrecking-malis-cultural-heritage/> (dostęp: 14.02.2017 r.).

- Trzciniński M., *Przestępczość przeciwko zabytkom archeologicznym. Problematyka prawnokryminalistyczna*, Warszawa 2010.
- W, aw, „Miecz” na terrorystów, Wyborcza.pl, 26 marca 2004 r., <http://wyborcza.pl/1,75248,1990590.html> (dostęp: 15.02.2017 r.).
- Waskiewicz T., *Friend of a Friend Influence in Terrorist Social Networks*, 2012, <https://www.hSDL.org/?view&did=744909> (dostęp: 12.02.2017 r.).
- Wierczyńska K., Jakubowski A., *Zbrodnie przeciwko dziedzictwu kulturowemu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym – analiza krytyczna*, „Studia Prawnicze” 2016, z. 1 (205).
- Włochy: *Zagrożenie terrorystyczne. 20 zabytków pod specjalną ochroną*, Gazeta Prawna.pl, 30.03.2016, <http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/930631,wlochy-zagrozenie-terrorystyczne-20-zabytkow-pod-specjalna-ochrona.html> (dostęp: 15.02.2017 r.).
- Zajda M., *Badanie wpływu aktów terroryzmu indywidualnego na stan bezpieczeństwa w państwie na podstawie wybranych zamachów*, „Security, Economy & Law” 2014, nr 5.